

УДК 130.2

ПРИРОДА, СУТНІСТЬ, СТРУКТУРА І ФУНКЦІЇ САМОВДОСКОНАЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ЯК НАЙВИЩОЇ ФОРМИ ЇЇ УСВІДОМЛЕНОГО САМОРОЗВИТКУ

Ольга Єрахторіна

*Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
кафедра культурології
вул. Пушкінська, 77, 61024, м. Харків, Україна*

В статті окреслено суперечності, що визначають ціннісно-духовну природу особистісного самовдосконалення як найвищої форми усвідомленого саморозвитку особистості, обґрунтовано його індивідуальнісностворювальну сутність, визначено структурні компоненти самовдосконалення, його функції, запропоновано повноцінне філософське визначення самовдосконалення особистості.

Ключові слова: самовдосконалення, самовиховання, індивідуальність, особистість, моральна активність.

В сучасних умовах одним із важливих завдань суспільства є формування нової само-свідомості й нових парадигм мислення. Подібний підхід дозволить особистості не тільки набувати знань, вмінь й навичок, але й вміння жити – жити разом. В останні десятиріччя, на жаль, визначальним для людини стало накопичення матеріальних благ за будь-якої ціни, гедонізм, задоволення тілесного, намагання виділитися за допомогою здебільшого зовнішньої атрибутики, прагнення до влади з метою власного збагачення тощо, наслідком чого стає душевна глухота, втрата людського в людині, що сприяє виродженню і людини, і суспільства.

Суспільство сталого розвитку потребує від його членів спілкування на гуманістичних засадах. Якщо раніше межі людської свободи були обмежені зовнішніми регуляторами (наприклад, релігійними догмами епохи Середньовіччя, тілесними покараннями; тоталітаризмом у Радянському Союзі тощо), то початок ХХІ сторіччя потребує особистості, спроможної розпоряджатися тим потенціалом, що накопичило людство, шляхом саморегуляції (здійснення життєвого вибору, формування біографічної стратегії на основі внутрішніх регуляторів). Ці внутрішні регулятори мають базуватися на певних засадах, що формуються світоглядом особистості, який може набувати «ego» чи «alter-ego» спрямованості. Самовдосконалення при цьому виступає тим соціально-психологічним механізмом, що забезпечує прогресивну зміну людини завдяки її власним зусиллям, що відбувається в межах світоглядного обумовлення.

Поняття «самовдосконалення» стало об'єктом філософської рефлексії як самостійна ланка системи «саморозвиток – самовиховання – самовдосконалення» наприкінці ХХ сторіччя, а дослідники почали застосовувати нові методологічні засади для аналізу категоріального ряду «рух – розвиток – саморозвиток».

Смислова близькість процесів самовиховання та самовдосконалення досі надавала можливості для їхнього ототожнювання, а також виділення одного з них як рівня, ступеня розвитку іншого, чи для розподілу їх на різних рівнях (нижчому і вищому) процесу усвідомленого саморозвитку особистості.

Самовдосконалення і самовиховання, як доводять сучасні дослідження, – близькі, але не тотожні форми усвідомленого саморозвитку, що обумовлює їх спільні характери-

ки, але водночас ці процеси відрізняються один від одного природою самостворювальної активності і масштабом перетворень.

Одночасно і завжди на фоні багатогранного аксіологічного аналізу своєї поведінки в соціумі відбувається суто особистісне духовно-моральне самозбагачення людини, бо самовдосконалення особистості, як правило, протікає у внутрішньому світі людини бурхливо, з глибоким проявом почуттів: переживань власної неадекватності, остраху перед очікуваним, мобілізації сил для нових дій, максимального використання творчої уяви, радості від здійсненого, від відчуття себе кращим, ніж раніше тощо. «Покликання людини – здійснитися як людина. <...> Основна пристрасть людини – це здійснитися» [5, с. 63] – така загальна концептуальна схема теорії особистості за М. Мамардашвілі.

Природа, сутність та зміст явища самовиховання особистості як філософського вже набуло свого осмислення у науковій рефлексії. Зокрема, досліджуючи процес самовиховання, В.О. Лозовой розглянув його як універсальну забезпечувальну діяльність, що надає можливості здійснення всіх типів, видів, форм індивідуальної людської діяльності [3; 4]. Відповідно, природа цього явища визначається як діяльнісно-забезпечувальна (обслуговуюча).

У процесі самовиховання особистість розвиває окремі свої якості – фізичні, інтелектуальні, моральні, естетичні тощо безвідносно одна до одної. У цьому найбільш яскраво втілюється функціонально-інструментальний характер самовиховання. Більш того, процес самовиховання може бути орієнтований і на асоціальні цінності.

Що стосується самовдосконалення особистості, то розуміння його природи і сутності неможливе без осмислення природи самої людини. Як відомо, природа людини бінарна і характеризується тим, що, по-перше, людина – біологічна істота, яка має природні потреби в їжі, безпеці, продовженні роду тощо, – в цьому випадку людина відрізняється від тварини лише тим, що здатна навчатися, змінювати свою поведінку шляхом взаємодії з іншими людьми (ця традиція започаткована Ч. Дарвіном у його біологічній теорії виникнення людини). Людині як біологічній істоті на рівні природжених інстинктів притаманна необхідність взаємодії з іншими для задоволення власних, суто егоїстичних потреб, причому ця взаємодія на генетичному рівні має характер взаємодопомоги, обумовлюючи можливість самого виживання людини як представника свого біологічного роду.

У процесі перетворення стадно-індивідуальної біологічної взаємодії у сумісну колективну діяльність великих та малих груп, у соціальну зняряддеву взаємодію, у сумісну виробничу діяльність із засвоєння необхідних речовин природи формується, як уже зазначалося вище, абстрактне мислення, що функціонує у формі свідомості як вищого способу відображення суб'єктом зовнішнього та внутрішнього світу. Із виникненням абстрактного мислення розвинулася здатність уявляти майбутні події (на основі індивідуального та колективного минулого досвіду) та переживати їх у теперішньому (як теперішні), тобто передбачати актуальні ситуації, передбачати свою поведінку, дії у процесі сумісної колективної діяльності щодо задоволення потреб.

Таким чином, необхідно виділяти другий аспект людської природи: людина розглядається як істота соціальна, яка формується шляхом спілкування з іншими членами через перебування у людській спільноті (теза Аристотеля про «політичну людину»). Соціалізація людини пов'язується із виникненням абстрактного мислення, але на цьому етапі «соціальність» передбачає наявність небагатьох елементів духовності у людському середовищі.

Як духовно-соціальної істоті людині потрібно спілкування з членами соціуму, в якому вона самоактуалізується. Виділення двох начал буття людини – укоріненість її у вічному, духовному бутті й така ж безпосередня приналежність до матеріального, тимчасового буття – детермінує два способи становлення людини: через виховання як вплив

на людину – в такому контексті «самовиховання» набуває відтінку примусу себе заради інтересів суспільства, що пов'язано з «матеріальним», і «самовдосконалення» як творення свого образу, як пробудження людяності в людині – з «ідеальним» у розумінні духовного.

Оскільки самовдосконалення особистості пов'язане із його реалізацією виключно у моральній площині, коли значущою стає не ступінь розвитку особистістю певних якостей чи здібностей, а їх розуміння як моральних, формування біографічного проекту на засадах гуманістичних цінностей, то його природу доцільно визначити як ціннісно-духовну.

Процес самовдосконалення відбувається не лише у духовно-моральній сфері, але при цьому його особлива природа виявляється лише у духовно-моральній спрямованості будь-якої діяльності. Засобом самотворення людини стає духовна наповненість, що потребує етичної рефлексії. Визначальною змістовною ознакою самовдосконалення як руху особистості до сутнісного самоздійснення виступає моральність, поза якою «вдосконалення стає напрацюванням часткових вмій, втрачаючи свій гуманістичний зміст, людинотворчу спрямованість» [2, с. 5], тобто визначальною є не ступінь розвитку певних якостей – важливо, наскільки ці якості розуміються особистістю як моральні. Слід зауважити, що в процесі самовиховання особистість може розвинути окремі свої якості – моральні, естетичні, професійні тощо незалежно одне від одного, але тоді особистість неначе «розділяється» на окремі якості та риси, що її утворюють.

Показником самовдосконалення постає цілісність людини, обумовлена двоїстістю людської природи; в свою чергу, діяльнісний спосіб людської реалізації робить критерієм досконалості характер діяльності: адекватний та універсальний – спрямований на здійснення родової сутності людини чи ворожий людській суті, частковий – покликаний задовольняти суто матеріальні та фізичні потреби, які виражені у панівному прагненні до накопичення та споживання.

Основою самовдосконалення при цьому є духовно-моральний стрижень, що наповнює всі прояви функціональної активності людини моральним змістом. З особистістю в процесі самовдосконалення відбувається певна трансформація, яку можна позначити як процес розгортання особистості в людині, рух до самої себе як якоїсь потенційності, що прихована за хаотичним різноманіттям вчинків. Світ при цьому постає як єдиний гармонійний механізм, а особистість відчуває себе його душею, сприймаючи себе поруч з іншими в єдиному духовно-моральному просторі. Саме у такому співіснуванні з іншими у всій повноті розкривається процес самовдосконалення як така форма усвідомленого саморозвитку особистості, коли індивід концентрується не на власному «Я», а на інших, на всьому світі, розчиняючись в ньому (у зв'язку з цим необхідно назвати імена Альберта Швейцера, матері Терези, Махатми Ганді та інших видатних діячів, чії життя були і залишаються зразками високого служіння іншим). Ознакою такої цілісної особистості виступає неповторне вираження всезагальності, коли відбувається вихід за межі особистісного. Ось чому доречно визначати природу самовдосконалення як ціннісно-духовну.

Самовдосконалення особистості базується на специфічній внутрішній активності людини, яку доцільно розглядати як моральну активність, що є «ціннісним способом моделювання, структурування та самоздійснення особистістю діяльності, спілкування і поведінки» [1, с. 11], «особистісний спосіб співставлення себе з іншими людьми, визначення своєї позиції й тим самим самовизначення» [1, с. 138], це характеристика діяльності, що проявляється у вільній, свідомій, внутрішньо необхідній формі. Моральну активність можна розглядати як один з головних критеріїв рівня розвитку моральної свідомості особистості, як таке діяльнісне моральне ставлення людини до світу, до інших людей, в якому суб'єкт виступає як активний носій і «провідник» моральних цінностей (норм, принципів,

оціночних уявлень, ідеалів), здатний до сталої моральної поведінки і самовдосконалення, такий, що відповідально підходить до прийняття моральних рішень, непримиренно ставиться до аморальних проявів, відкрито виражає свою моральну позицію. При цьому мова йде про такий тип активності людини, яку Е. Фромм називає «продуктивною» орієнтацією характеру, тобто такою, що передбачає «виявлення всіх <...> потенцій, коли «Я» і моя діяльність єдині» [7, с. 273]. Продуктивна активність – це стан внутрішньої активності, внаслідок якої не обов'язково створюються витвори мистецтва чи наукові надбання, це «орієнтація характеру, що може бути притаманна всім людським істотам, якщо вони тільки не є емоційно збіднілими» [7, с. 273].

Особливістю моральної активності є те, що вона виявляється в дійсності. Однак активність – це не просто діяльність, це єдність відображення, вираження і реалізації зовнішніх і внутрішніх тенденцій в житті особистості. Активність – це характеристика діяльності, яка має самостійну силу реагування, яка виявляє себе у вільній, свідомій, внутрішньо необхідній формі. Це діяльність за власною ініціативою, особистісний спосіб співвіднесення себе з іншими людьми, визначення своєї позиції і тим самим самовизначення.

Ні сам по собі соціальний досвід, засвоєний особистістю, ні сама по собі активність особистості не висловлюють її позицію. Лише за умови їхньої взаємодії виникає складне особистісне ставлення, яке має певну спрямованість. При цьому соціальний досвід, який виражається в характері і обсязі засвоєних особистістю соціальних відносин, є базисом позиції, а активність, яка виражається в інтенсивності процесів засвоєння і обміну цінностями, є її діяльнісним стрижнем.

Особливістю моральної активності виступає її добровільний характер: вона здійснюється не з примусу, а за велінням серця, що детермінує самоцінність процесу самовдосконалення як діяльності, що породжена не потребою, а бажанням. Самовдосконалення – це особливий спосіб організації життя, сутність якого міститься у формулі Мартина Лютера «На цьому стою і не можу інакше»: бажання максимально усунути дисбаланс між наявним і належним, споживацько-гедоністичним і гуманістичним, реальним й ідеальним стає внутрішньою потребою індивідуальності, яка прагне досягти цього ідеального, з точки зору гуманістичних цінностей, стану.

Зрозуміло, що діяльнісний характер різних форм усвідомленого саморозвитку особистості детермінує той факт, що й самовдосконалення реалізується лише через дію, що визначається його природою.

На думку В. Франкла, найважливішими екзистенціалами людського буття є духовність, свобода і відповідальність; духовність при цьому – основна характеристика людини, якою б значною не була роль останніх. Ця духовність «покоїться у несвідомому», «у відсутності рефлексивної самосвідомості», вона може лише «бути співприсутньою» іншій особі, що можливо лише в любові, яка є «віддачею себе іншому без залишку» [7, с. 95-96]. Нарешті, необхідно назвати таку сутнісну рису самовдосконалення, як його відкритість, безкінечність та безперервність.

Процес самовдосконалення людини здійснюється у діалогічних відносинах з іншими: особистість не може відчувати себе частиною Всесвіту в ізоляції від світу, вона оцінює весь світ і себе в ньому через діалог.

У соціальній і моральній практиці кожного є щось провідне, що визначає основну лінію його поведінки, сенс і мету всього життя. На відміну від самовиховання, для якого визначальним є саме потенціал людини, самовдосконалення здебільшого орієнтоване на спрямованість діяльності особистості, що є черговим детермінуючим його ціннісно-духовну природу фактором. На той час, як самовиховання може мати частковий, функціо-

нальний характер, самовдосконалення носить характер універсальний, підпорядкований розчиненню особистості у Всесвіті.

Самовдосконалення особистості як постійний життєвий факт, тобто виникнення в її духовному просторі все нових і нових структур, є функцією творчого ставлення до життя. Саме тому сутність самовдосконалення визначається як індивідуальнісностворювальна: особистість, яка самоактуалізується, набуває все більшої індивідуальності, творить себе, свої кращі, достеменно людські властивості. На нашу думку, слід погодитися з тими дослідниками – представниками окремих наук, які розглядають процес становлення людини як шлях від індивіда до особистості, яка, в свою чергу, може на певному етапі свого розвитку стати індивідуальністю (М.С. Каган, С.Л. Рубінштейн, І.Т. Фролов та інші). Саме індивідуальність спроможна до самовдосконалення – як особистість зріла, здатна до самопізнання, самоаналізу, самоконтролю і саморегуляції [6].

Названі компоненти самовдосконалення особистості становлять його структурний стрижень: структура самовдосконалення може бути представлена як такий комплекс: усвідомлення розбіжності між середовищем та індивідом, між реальним та ідеальним – самопізнання – самооцінка – потреба – спонукання – мотивація – цілепокладання – регуляція – об'єктивація у вчинку – оцінка результату. Структурні елементи, суб'єктивно-об'єктивні за своєю природою, дуже тісно пов'язані між собою, взаємодіють один з одним. На етапі самопізнання як об'єкт пізнання виступає і сама особистість, а не тільки навколишнє середовище, що дозволяє говорити про роздвоєння особистості на суб'єкт і об'єкт одночасно. В найбільш узагальненому вигляді структура самовдосконалення може бути представлена як єдність самопізнання, самоаналізу з самооцінкою, самоконтролем і саморегуляцією.

Функції самовдосконалення безпосередньо витікають із його внутрішньої організації, що дозволяє виділити такі:

1) пізнавальна (гносеологічна), або функція самопізнання пов'язана з пізнанням, аналізом особистістю самої себе, своїх здатностей та можливостей. У процесі самовдосконалення пізнання має цілеспрямований характер, воно орієнтоване на самоаналіз та самооцінку. З цілепокладанням, з постановкою мети, з передбаченням перспектив розвитку особистості відповідно до дійсності, що змінюється, пов'язаний процес випереджального відображення. Інформація, набута у процесі самопізнання, є основою, необхідною передумовою самооцінки;

2) оцінювальна, або самооцінювальна функція виявляє ціннісне ставлення суб'єкта до самого себе у процесі самовдосконалення через оцінку якостей, ознак, здібностей, діяльності, поведінки. Основою самооцінки виступає ідеал, мірою її адекватності – світоглядна культура, зрілість особистості, система цінностей, на яких базується світогляд особистості. Цінності виступають критеріями оцінки, як всього життя особистості, так і її окремих вчинків і дій, так як вони дають основу для вибору альтернативних способів дій, для відбору й оцінки цих альтернатив. Ця діяльність оцінювання здійснюється особистістю не з точки зору необхідності або корисності, а з точки зору уявлень про належне. Цінності є критеріями оцінки і навколишньої реальності: через систему цінностей як би фільтрується вся інформація, що сприймається й перероблюється особистістю. «Призма цінностей» підсилює одну інформацію і, навпаки, послаблює або ігнорує іншу. Всі явища і події, які відбуваються у світі, представляються їй у різному світлі, згідно з тією позицією, з якої вона на них дивиться; самооцінка є в такому разі передумовою функцій самомоделювання, саморегуляції та самотворення;

3) функція самомоделювання (моделювальна) передбачає творення ідеалу, моделі поведінки, розробку програми, певного плану самовдосконалення або моделювання біографічного проекту на основі загальнолюдської системи цінностей;

4) регулятивна, або функція саморегулювання виражає прагнення індивіда приводити свої моральні якості, ознаки, здатності у відповідність з ідеальною моделлю. Здійснюється ця функція самовдосконалення шляхом самовизначення, самообмеження, самопримусу;

5) функція самотворення реалізується в діяльнісних актах, спрямованих на розробку нових стереотипів діяльності, поведінки. Саме у цій функції самовдосконалення особистості виявляється «матеріальне» втілення ідеалу, ідеальної моделі діяльності особистості шляхом практичної діяльності.

Всі функції перебувають у діалектичній єдності, виражають цілісний процес самовдосконалення особистості.

Самовдосконалення – вища, порівняно із самовихованням, форма усвідомленого саморозвитку особистості, оскільки має порівняно вищу якісну основу, яка, в свою чергу, характеризується спрямованістю на гуманістичні засади людського існування. Під гуманістичними цінностями автор розуміє комплекс тих цінностей, на основі яких вирішуються смисложиттєві проблеми. В основі самовдосконалення як однієї із форм саморозвитку закладене постійне виникнення і, водночас, вирішення особистісних внутрішніх протиріч між цінностями, спрямованими на задоволення власних, егоїстичних потреб (споживацько-гедоністичними), і цінностями альтруїстичного характеру (гуманістичними). При цьому вони розв'язуються не стільки у природному, скільки у соціальному середовищі, включаючи духовне життя особистості і суспільства. Самовдосконалення виступає як соціально-психологічний механізм, що забезпечує прогресивну зміну людини завдяки її власним зусиллям на гуманістичних засадах розвитку людства.

Все зазначене дозволяє визначити самовдосконалення особистості як: найвищу форму усвідомленого саморозвитку особистості, що полягає у постійній внутрішній потребі індивідуальності у створенні та реалізації власного біографічного проекту на засадах *alter*-спрямованого гуманістичного світогляду, що обумовлює реалізацію технологічного потенціалу особистості, наповнюючи моральним змістом усі прояви її функціональної активності; специфічний вид суб'єктно-об'єктної самоактивності особистості, що виявляється у її постійному прагненні довести свій розвиток до можливої межі відповідно до загальнолюдських, гуманістичних цінностей; одну із сутнісних сил розвитку духовного потенціалу людини, намагання і здатність особистості служити іншим людям, своєму народу, людству.

Список використаної літератури:

1. Абульханова-Славская К.А. Диалектика человеческой жизни / К.А. Абульханова-Славская – М. : Мысль, 1977. – 224 с.
2. Колісник О.П. Саморозвиток духовності особистості / О.П. Колісник // Практична психологія та соціальна робота. – 2006. – № 2. – С. 12–18.
3. Лозовой В.А. Самовоспитание личности как философско–социологическая проблема : автореф. дис. ... д-ра. филос. наук / В.А. Лозовой. – К., 1991. – 33 с.
4. Лозовой В.А. Самовоспитание личности : философско–социологический анализ / В.А. Лозовой. – Х. : Основа, 1991. – 208 с.
5. Мамардашвили М.К. Как я понимаю философию / М.К. Мамардашвили. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Прогресс ; Культура, 1992. – 415 с.
6. Мацук Л. Готовність майбутніх педагогів до професійного самовдосконалення / Л. Мацук // Освітній простір України. – 2016. – Вип. 8. – С. 93-97 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/oru_2016_8_18.
7. Фромм Э. Психоанализ и религия; Искусство любить; Иметь или быть? : пер. с англ. / Э. Фромм. – К. : Ника–Центр, 1998. – 400 с.

**NATURE, ESSENCE, STRUCTURE AND FUNCTIONS
OF PERSONAL SELF-IMPROVEMENT
AS THE CONSCIOUS SELF-DEVELOPMENT HIGHEST FORM**

Olga Yerakhtorina

*Yaroslav Mudryi National Law University,
Department of Culturology
Pushkinska Str., 77, 61024, Kharkiv, Ukraine*

The contradictions determining value and spiritual nature of personal self-improvement as the conscious self-development highest form are determined, self-improvement individual creative essence is proved, self-improvement structural components and functions are defined, a complete philosophical definition of self-improvement is offered in the article.

Key words: self-improvement, self-development, self-education, personality, moral activity.